

איך טעו הכלכלנים (3)

ג'יימס ק. גלברייט

Strobe Talbott. *The Russia Hand: A Memoir of Presidential Diplomacy*. Random House, 457 pages.

David E. Hoffman. *The Oligarchs: Wealth and Power in the New Russia*. New York: Public Affairs, 567 pages.

Brigitte Granville and Peter Oppenheimer (eds.). *Russia's Post-Communist Economy*. Oxford: Oxford University Press, 551 pages.

Lawrence R. Klein and Marshall Pomer (eds.). *The New Russia: Transition Gone Awry*. Foreword by Mikhail Gorbachev. Stanford, California: Stanford University Press, 451 pages.

באחד הימים האחרונים של שנת 1992, התקשר אליי הכלכלן אקסל לייג'ונהווד (Leijonhufvud) מאוניברסיטת קליפורניה. לייג'ונהווד שימש אז יועץ למדינת קזחסטן החדשה. הוא כתב ניתוח מעמיק על האופן שבו מדיניות השוק החופשי עתידה להרוס את המבנה התעשייתי של ברית המועצות הישנה, ולשבור יחד אתו את מטה לחמם של מיליונים רבים מאלה החיים שם. לייג'ונהווד ביקש ממני למצוא דרך להעביר את מאמריו לידי סטרום טלבוט (Talbot), שנתמנה זה עתה ליועצו המיוחד של הנשיא קלינטון לעניינים רוסיים. באמצעות קשר אישי, העברתי את החומרים אל טלבוט.*

אנקדוטה זו חסרת חשיבות, להוציא שתי נקודות: ראשית, היא מדגימה כי היו כלכלנים שאכן ידעו עד כמה הרת-אסון עשויה להתברר תוכנית ה"ריפוי בהלם" שהוחל בה בזמנו ברוסיה. הרעיון כאילו איש

* המסה של James K. Galbraith התפרסמה לראשונה תחת הכותרת "Shock without Therapy" ב-*American Prospect* 13 (15), August 26, 2002. תרגמה מאנגלית איה ברזיר. תודה ליוסי דהאן על עצותיו המועילות. מאמר קודם של ג'יימס ק. גלברייט התפרסם בגיליון 17 של תיאוריה וביקורת (סתיו 2000), בכותרת "איך טעו הכלכלנים [1]"; בגיליון 19 (סתיו 2001) התפרסמה מסתו של יצחק ספורטא, "איך טעו הכלכלנים (2)".

לא ידע משמש לרבים אליבי מאז ועד היום, אבל זהו אליבי שקרי. שנית, אין כל ראייה לכך שהמידע הזה הותיר רושם כלשהו על טלבוט או, למען האמת, על מישהו זולתו בממשל קלינטון. זיכרונותיו של טלבוט, *The Russia Hand* [הקלפים הרוסיים], עוזרים להבהיר כיצד יכול היה הדבר לקרות. טלבוט הכיר את רוסיה. דפי הפתיחה של ספרו מעלים את זיכרונותיו מביקור שערך בצעירותו בברית המועצות (ומביקור שערך שם ידיו ביל קלינטון שנה מאוחר יותר), מזכירים את גוניהם העיקריים של חיי הרוח הרוסיים (ממנדלשטם ועד ברודצקי) שנקרו בדרכו במהלך השנים, ומציגים את העובדה שהחוקרים הצעירים "תיעבו בחשאי" את השיטה. (קלינטון ולא טלבוט הוא ה"יד" הרוסית המאזכרת בכותרת הספר.) אף כי מוסקבה היתה "מוסקת טוב יותר" מאוקספורד ב-1968, היתה ברית המועצות חדגונית ומדכאת. המשטר בעל העבר הנפשע נראה בהווה כשהוא מחלק להמונים "לחם עבש ונקניקיות מרקיבות". לא עלה על דעתו של טלבוט כי החלופה — חנויות מלאות בכל טוב שאת תוצרתן המשובחת כמעט אף אחד איננו מסוגל לקנות — עלולה להתברר כגרועה יותר מבחינתם של רוסים רבים.

ברגע שהגיע לעמדת כוח, חלק טלבוט עם קלינטון את הנטייה לראות את הדיפלומטיה כמונחים של תחרויות וקבוצות ספורט: יש לתמוך בידידים ולהתנגד ליריביהם. פירושו המעשי של הדבר היה שהתמיכה בבוריס ילצין דחקה הצדה שוב ושוב את המדיניות. (באחת הזדמנויות, אם להמחיש את המטאפורה, מוצא טלבוט את קלינטון צופה בנאומו של [בוריס] ילצין בטלוויזיה אחת ובמשחקה של קבוצת הפוטבול ארקנסו רייזורבקס באחרת. "אתה יודע במי אני תומך, בשני המקרים", מסביר הנשיא.)

כאשר איש ישר מן הגווארדיה הסובייטית הישנה, גיאורגי ארכטוב, קָבַר ב-1992 ליריבו של ילצין, רוסלן חזבולאטוב, "תוך שהוא מטיח האשמות על הדרך שבה הממשלה מביאה את המדינה לידי פשיטת רגל והופכת את האנשים לדלפונים", "העציב" הדבר את טלבוט. העובדה שהיה יסוד להאשמות לא עלתה על דעתו, אף כי יכול היה להיווכח בעצמו (כפי שהוא מודה) כי האינפלציה מגיעה ל-2,500 אחוזים בשנה ומלווה בהשפעות "הרסניות" על הצרכנים והגימלאים (כלומר, על כל הרוסים הרגילים).

טלבוט נטה להפקיד את הסוגיות הכלכליות בידי לורנס סמרס (Summers) הנמרץ, ששימש בשעתו סגן שר האוצר. סמרס היה בעל בריתם המושבע של הרפורמים כביכול ברוסיה ושל קרן המטבע

הבינלאומית, שהיתה נתונה כמובן לפיקוחו. בהזדמנות אחת הוא הסביר לראש הממשלה דאז, ויקטור צ'רנומירדין (Chernomyrdin), כי — כפי שטלבוט מנסח זאת — "הכללים המושלים ב[מדיניות] מתן ההלוואות של קרן המטבע הבינלאומית אינם שרירותיים או פולשניים — הם בבואה של עקרונות הכלכלה הבלתי משתנים, הפועלים בדומה לחוקי הפיזיקה". טלבוט מספר זאת ללא שמץ של אירוניה. עם זאת, הוא זוקף לזכותו של סגן הנשיא אל גור את העובדה שהודה, בתום הפגישה ומחוץ לטווח שמיעתו של סמרס, כי ייתכן שגם ל"מציאות הקשה של הפוליטיקה הרוסית" יש מקום במשוואה.

מציאות קשה זו כללה צוות של שחקנים שהופיעו רק בקושי בתמונת עולמו של טלבוט. היו אלה ה"אוליגרכים", שאת השתלטותם על עושרה של רוסיה תיעד דייוויד הופמן (Hoffman) בתיאור מרשים, המתחקה אחר הקריירות של שישה מהם. ארבעה הם אנשי עסקים: אלכסנדר סמולנסקי, מיכאיל חודורקובסקי, בוריס ברזובוסקי וולדימיר גושינסקי. אחד הוא איש ממשל בתחום השיווק החופשי, אנטולי צ'ובאסי (היום, צאר החשמל, ומונופוליסט לא פחות מכל אחד אחר), והאחרון הוא ראש עיריית מוסקבה, יורי לוז'קוב (במקרה שלו — סוכן כוח ממסורת שונה לחלוטין, יותר בסגנון של ריצ'רד דיילי [Daley] מאשר בסגנון של ויליאם רנדולף הרסט [Hearst]).

האוליגרכים הם חבורה נמרצת, ותרבותם שונה בתכלית מן התרבות התאגידית המהוקצעת של המנכ"לים במערב. הם עלו מן השורה השנייה של החברה הסובייטית: צ'ובאסי הגיח ממכון מחקר בלנינגרד, חודורובסקי מן הקומסומוול (ברית הנוער הקומוניסטי, תנועת הנוער הסובייטית העיקרית), גושינסקי עלה בעקבות ניסיון כושל לפרוץ לתיאטרון. הם צברו עושר ועוצמה כבירים בעורמה ובאמצעות קשרים הדוקים עם השלטון הסובייטי. כך, לדוגמה, בזמן שגושינסקי הסתבך עם הקג"ב, הוא שמר על יחסים עם חלק מאנשיו, בין היתר, מסיק הופמן, באמצעות הלשנה.

האוליגרכים למדו במהירות כי הכסף הגדול אינו נמצא בעסקים אלא בהלוואות זרות ובספורט במטבע קשה. הלווה רובלים, קנה דולרים, המתן לנפילת הרובל, מכור את הדולרים, החזר את החוב ברובלים ושלשל לכיסך את ההפרש. כל עוד שערי הריבית הרובלית היו נמוכים מקצב הפיחות, היה זה מכשיר כספי בטוח — כרטיס לעושר ולכוח שניזון מקשרים ולא דווקא מעבודה. מכור אגרות חוב, קנה חברה. גלגל תחבולת פירמידה והוצא מיליארדי רובלים מאוכלוסייה פתיה ומיאשת,

חסרת כל מושג בפיננסים, בשעה שהממשלה החלשה או האדישה עומדת מנגד. רוסיה עברה מקומוניזם כושל היישר אל קפיטליזם מנוון, ללא תקופת ביניים של הצלחה תעשייתית.

גם המשקיפים האמריקאים ראו את הדברים. ב-1995, כפי שהופמן מספר, קיבל הדיפלומט תומס א. גראהם (Graham) רשות לפרסם ברוסיה דוח מלא ודק־הבחנה על המבנה השבטי העולה ומבצבץ. אבל וושינגטון לא למדה דבר. כפי שהופמן כותב, "מה שגראהם ראה לא התאים לתפיסה של וושינגטון בדבר רפורמטורים אמיצים ההודפים לאחור, בהנהגת ילצין וצ'ובאיש, את הקומוניסטים". בסיכומו של דבר, הן תיאורו של הופמן והן תיאורו של טלבוט מגיעים לאותו מקום: המחדל הבלתי נמנע, הפיחות וההתמוטטות הכלכלית של אוגוסט 1998. אירועים אלו הובילו לעלייתו לשלטון של אדם קר מזג המחונן בשכל ישר, ייבגני פרימקוב, לריסון מסוים של האוליגרכים ולשיפורים צנועים בתנאיה של הכלכלה הרוסית. ההבדל טמון כאן בכך שהופמן (למרות, חייבים לומר, האהדה המשונה שהוא רוחש לטיפוסים שהוא מתאר) מבין כיצד זה קרה, בעוד שעבור טלבוט וסמרס מדובר פשוט בסוגיה של אנחנרוהם (ואנחנו לא הענקנו כל סיוע לפרימקוב). תיאורו של טלבוט מעיד על כך:

במפגשים תכופים, [שנשאו אופי] גלדיאטורי לעתים קרובות, עם סמרס ועם אורחים אחרים מושינגטון, תלה פרימקוב את האשמה ברבות מבעיותיה של רוסיה בקודמיו ("יקיריכם, הרפורמים הצעירים"), בממשל שלנו על שגיבה אותם ובמומחים של קרן המטבע הבינלאומית ("בוגרי האוניברסיטאות שלכם הבאים לכאן כדי ללמד אותנו כאילו היינו ילדים קשי־תפיסה")... זו היתה דחייה נוספת של מוטיב ההתמערבות שאנדריי קוזירב ייצג במדיניות החוץ הרוסית ושבו תמכו (איגור) גאידר ו(בוריס) פיודורוב במדיניות הכלכלית. את מקומו תפסה לאומנות כלכלית.

הופמן וטלבוט עוסקים בפסגות השלטון, באישים ובנרטיבים של הכוח. אבל איש מהם אינו מסוגל להציע סקירה מעמיקה של התנאים הכלכליים ברוסיה בדומה לזו שמזמנים שני ספרים חדשים, *Russia's Post-Communist Economy* (הכלכלה הפוסט־קומוניסטית של רוסיה), בעריכת בריג'יט גרנוויל ופיטר אופנהיימר, ו־*The New Russia: Transition Gone Awry* (רוסיה החדשה: מעבר שהשתבש), בעריכת לורנס ר' קליין ומרשל פומר. כדי להבין מה באמת קרה, לא רק במישור של מדיניות הכוח אלא במונחים אנושיים, ספרים כאלה הם הכרחיים — עבי־כרס ואקדמיים ככל שיהיו.

בספרם של גרנוויל ואופנהיימר מכונסים 17 מאמרים מאת 26 מחברים, בריטים ורוסים ברובם, במגוון נושאים. כמה מאמרים הם טכניים בעיקרם, כמה אידיאולוגיים באופיים, ובנוסף ישנה מסה על עסקים זעירים, פרי עטו של אנרס אסלונד (Åslund), דיפלומט שוודי לשעבר, מאבות האסון של מדיניות השוק החופשי ברוסיה. אבל המאמרים האחרים מצליחים לגבש מצגת מרוכזת ומפורטת, שזורה בהבזקי תובנה.

באופן כללי, העורכים מצביעים על כמה השלכות הרוות-גורל שנודעו לזניחת התכנון המרכזי ושהורידו את התפוקה ב-20 עד 40 אחוז בכל רחבי הגוש הקומוניסטי לשעבר. היו אלה הדחייה הגורפת של התוצרת המקומית מצד הצרכנים (לטובת מוצרי יבוא מערביים) ו"היעלמותם של קשרי האספקה וערוצי השיווק". מן ההשלכה הראשונה נגזר שיצואנים גם מיאנו לספק סחורה לשותפיהם המזרח-אירופים: רק מטבע קשה, בבקשה. פירושה של ההשלכה השנייה היה שחברות מסחריות, שזה עתה זכו בעצמאות, נשלחו להתמודד בלי עיניים, אוזניים או שכל עם ה"שוק", שבכל מקרה לא היה מעוניין במוצריהן. לא סביר היה שאסטרטגיה אבולוציונית זו תאפשר לנוגעים בדבר לשרוד, לא כל שכן להסתגל לשינוי בהצלחה.

הכלכלנים המערביים לא חזו אף אחת מן ההשלכות האלה, בדיוק משום שציפו כי מנגנון השוק יתמודד באופן ספונטני עם בעיות מעין אלה. לביטחון זה, שלא במקומו, חברה הנטייה המערבית להפריז מלכתחילה בערך הכלכלות הקומוניסטיות, "בין השאר בהשפעת התעמולה הן מצד הממשלות הקומוניסטיות... והן מצד הסי.איי.איי., שאותו מכנה רודריק ברייתווייט (Braithwaite) בצורה קולעת 'הנוסטרדמוס של העולם המודרני'", כותבים גרנוויל ואופנהיימר. אבל בהמשך הם מציינים: אולם ברגע שחסידיה לשעבר של הכלכלה הקומוניסטית הודו בכישלונה, התהפכה מן הקצה אל הקצה הציפייה הכללית ששררה בחוגים מערביים: אם שיטת הפיקוח המנהלי היתה אסון גדול כל כך, הרי שזניחתה תביא ודאי לשיפור מייד. למרבה הצער, לא אלה היו פני הדברים.

וכאן אנחנו מגיעים לדילמה המהותית: התנאים המקדמיים לכלכלת שוק מצליחה לא היו קיימים, וגם אי-אפשר היה ליצור אותם בפרק זמן מתקבל על הדעת. למעשה, כפי שמציינים גרנוויל ואופנהיימר, התנאים המקדמיים היו סותרים. הן זכויות קניין והן תחרות נחוצות באופן עקרוני, אבל מדיניות אנטי-מונופוליסטית עשויה היתה, בנסיבות

המסוימות ששררו שם, פשוט לערער את זכויות הקניין. התוצאה היתה שהמונופולריות התנהלה באין מפריע, התחרות היתה בלתי אפשרית וזכויות הקניין הפרטי הפכו ללא יותר ממסווה לריקון נכסים, לביזה ולבריחת הון. חלק ניכר מן הדברים האלה מתועד ב-*Russia's Post-Communist Economy*, כולל מאמרים רבי-תועלת במיוחד על השליטה הפנימית בבעלות על מפעלים ועל ההתפתחות האומללה של הבנקאות הפרטית ברוסיה החדשה.

בלב אוסף הפרטים העצום, בולטת קבוצה של עובדות: אחרי 1991 החלו הרוסים למות בשיעורים מואצים. המאמר האחרון מאת כריסטופר דייוויס (Davis) מציג את הנתונים הבאים:

שיעור התמותה הגולמי עלה מ-11.2 מיתות ל-1,000 תושבים ב-1900 לשיא של 15.7 ב-1994, ירד ל-13.6 ב-1998 ועלה שוב ל-15.3 ב-2000... תוחלת החיים של גברים צנחה מ-63.8 שנים ב-1990 לשפל של 57.6 שנים ב-1994, התאוששה והגיעה ל-61.3 שנים ב-1998, וירדה שוב ל-59.9 שנים ב-1999.

הסברים רבים הוצעו לכך, כולל מתח, אלימות ואלכוהוליזם. עם זאת, דייוויס מצביע על סוגיה שונה: ההתמוטטות של מערכת הבריאות ברוסיה הפוסט-סובייטית.

ללא ספק, שירותי הבריאות בברית המועצות עמדו במקום נמוך בסדר העדיפויות של המדינה: משכורות נמוכות, טכנולוגיה ורוקחות מפגרות, שאינן מתאימות להתמודד עם המחלות של השנים האחרונות, הנעשות מורכבות יותר ויותר. מנגד, המדינה בכל אופן סיפקה טיפול רפואי. כפי שדייוויס כותב: "מערכת הבריאות הסובייטית סיפקה שירותי מרפא ללא תשלום על בסיס כללי באמצעות רשת רחבה של מרפאות, בתי חולים ואמצעים אחרים". אי-אפשר היה, כמובן, להמשיך ולקיים הישג זה ברוסיה החדשה. ובר-בזמן, מאפייניהם של שירותי הבריאות המערביים הופיעו מיד:

סיבוך חדש היה צמיחתן של קבוצות אינטרסים בתחום הבריאות, קבוצות בעלות קשרים עם שירותי בריאות פרטיים, ביטוח בריאות, בתי מרקחת, תעשיות התרופות וסחר חוץ במוצרים רפואיים. כמו במערב, שיבשו קבוצות אלו תוכניות רפורמה בתחום הבריאות — תוכניות שעשויות היו להיות לתועלת הכלל — כשהן איימו לפגוע באינטרסים הכלכליים הייחודיים של הקבוצות.

הערה זו היא בגדר תובנה כללית כמעט. לבעיות הרוסיות, שתבעו פתרונות רוסיים, הוסיפה רפורמת ההתמערבות בעיקר את חוליי הפרטה – ללא יתרונותיה. ובינתיים, הבעיות הרוסיות לא נעלמו.

קליין ופומר ערכו את רוסיה החדשה, ספר ביקורתי עקבי מאין כמוהו על הפילוסופיה, האסטרטגיה והטקטיקה של הליברליזציה באמצעות הלם. ספר זה – עם פתח דבר מאת מיכאיל גורבצ'וב, הקדמה מאת ג'וזף א' סטיגליץ (Stiglitz) ומאמרים פרי עטם של מחברים אמריקאים אחרים, ביניהם קנת' ארו (Arrow) וג'ימס טובין (Tobin) המנוח, לצד מחברים רוסיים רבים – עמוס פחות בעובדות מהספר של גרנוויל ואופנהיימר, אבל קריא יותר. עמודי הפתיחה של קליין ופומר מוקדשים לביקורת התוכנית הניאו-ליברלית ברוסיה. דבריו של גורבצ'וב קובעים את הטון:

הריפוי בהלם גרם נזק חסר תקנה. ההשלכות המסוכנות ביותר היו ההשכלות החברתיות – הירידה החדה ברמות החיים, הפערים העצומים במשכורות, הירידה בתוחלת החיים – שלא לדבר על הידלדלות החינוך, המדע והתרבות. כל זה היה כרוך בהפרטה לקויה עד מאוד, בהתלקחות הפשיעה ובהידרדרות מוסרית.

אבל מדוע נידון סדר היום הזה לכישלון כה חרוץ? קל, וללא ספק נכון, לטעון (כפי שעושה כריסטופר דיוויס) כי הממערבים ועוזריהם לא עמדו על מאפייניו הקונקרטיים של המקרה הרוסי. ואולם קליין, פומר ושותפיהם מעלים נקודה חזקה יותר: הרפורמה המערבית נכשלה ברוסיה לא רק משום שההמלצות לא התאימו לרוסיה, אלא גם מאחר שהן התבססו על תפיסה קריקטוריסטית של השליטה הכלכלית ב"שוק החופשי" המערבי. לא זו בלבד שהיועצים החיצוניים לא הבינו את רוסיה; הם גם לא היו כלכלנים טובים במיוחד.

גורבצ'וב זיהה את הבעיה הזו, העמוקה יותר, בשלב מוקדם, כאשר (כפי שהוא מספר כאן) נאלץ להקשיב לעצתם של מנהיגי המערב בפגישה של קבוצת שבע המדינות החזקות (G-7) ביוסטון (טקסס) ב-1990:

נדהמתי במיוחד מראש ממשלת יפן טושיקי קאיפו (Kaifu). אפשר היה לחשוב שהערותיו יצאו מפי נציג של מדינה בלי ויסות כלכלי ממשלתי. דעות דומות ביטאו נשיא ארצות הברית ג'ורג' בוש, ראש ממשלת קנדה בריאן מלרוני (Mulroney) וראש ממשלת בריטניה ג'ון מייג'ור. מנגד... כאשר [נשיא צרפת פרנסואה] מיטרן אמר כי בכלכלותיהן של כל המדינות

המיוצגות בפגישה יש תווי היכר סוציאליסטיים וגם קפיטליסטיים, התקשו כמה מן הנוכחים להסתיר את תגובותיהם הנדהמות.

סטיגליץ מציג את הטענה בפשטות: "כשלון הרפורמות ברוסיה משקף אי-הבנה של עצם יסודותיה של כלכלת שוק, ובה-במידה חוסר הצלחה להבין את עקרונות היסוד של תהליך רפורמה". אבל פומר הוא שמבהיר את הטיעון בצורה הטובה ביותר, באמצעות סקירה ללא כחל ושרק של הדיונים שהתנהלו בקרב כלכלנים אמריקאים שעסקו ברוסיה בראשית שנות התשעים. כאן אנחנו מוצאים את סמרס המתייצב מאחורי הדעה השגורה בקרב הכלכלנים, באומרו כי "יש להשלים במהירות האפשרית את שלוש ה-אציות" — פריווטיזציה [הפרטה], סטביליזציה [ייצוב] וליברליזציה". להשקפה זו קמו מערערים, אבל הם לא הגיעו רחוק מדי. כפי שפומר מספר:

ג'פרי זקס (Sachs), היועץ הזר לממשלה הרוסית, בעל ההשפעה הגדולה ביותר, ביטל את הביקורת על הרפורמה הרדיקלית כ"מונעת ממניעים פוליטיים וחסרת בסיס מבחינה אנליטית". ביחסו את הקשיים ל"מורשת המשטר הישן", אמר כי חוסר יעילותה של השיטה הסובייטית מצביע על "קיומו של טווח ענק לשיפורים ברמות החיים הממוצעות בתוך שנים אחדות". לדברי זקס, המפתח היה סיום האינפלציה באמצעות חיסכון בהוצאות הממשלה, "בליווי הפרטה של מפעלים ופתיחתו המהירה של הסחר הבינלאומי".

כאשר זקס הציג הערכה זו לפני צוות של כלכלנים בולטים, תהו כמה מהם לגבי הדגש על המהירות. אלאן בליינדר (Blinder), מי שעתידי היה להתמנות תוך זמן קצר למועצת היועצים הכלכליים של קלינטון, שאל מה אפשר ללמוד מן השינוי ההדרגתי בסין. זקס אמר שזה "לא ממש רלוונטי" מאחר שהתעשייה הרוסית היתה מפותחת יותר והפיקוח הממשלתי על הכלכלה היה רחב יותר. אולם מציאויות אלו מצביעות על כך שיכולתה של רוסיה להנחות מעבר מושכל היתה גדולה מזו של סין, ועל כך ששינוי קיצוני עתידי היה להיות הרסני יותר מבחינת כושר הייצור הקיים.

קוראי *The New Russia* ימצאו בו מאמרים מועילים, המייצגים חתך רחב דו-לאומי ונותנים פתחון פה לליברליזם מערבי אותנטי ולמסורות בנות-קיימא של רפורמות סובייטיות ורוסיות. מאמרים קצרים המוקדשים למגזרים מסוימים — כמו חקלאות, כריית פחם, נכסי דלא נייד, חינוך וניהול נכסי ציבור — מספקים הקדמות לסוגיות הניצבות עכשיו בפני

המגזרים האלה. המחברים הם ריאליסטים, כפי שגורבצ'וב אומר: הם נושאים עיניים לעתיד. עם זאת, הלך הרוח השולט בצד הרוסי הוא מריר, וישנה שם תחושה כללית של בגידה. כפי שארכטוב מסכם: "רבים מבני ארצי מבינים עכשיו את הריפוי בהלם כתוכנית מודעת לערער לחלוטין את רוסיה כמעצמה גדולה ולהפכה למעין מדינת העולם השלישי. התוצאות הממשיות של הריפוי בהלם אינן רחוקות ממטרה זו".

האם יכולים היו הדברים להתנהל אחרת? הרדיקלים טוענים כי פוטש הנפל של 1991 סתם את הגולל על ההדרגתיות ברוסיה, אבל זוהי טענת שווא. הפוטש העניק לילצין ולבעלי בריתו הזדמנות, אבל הוא לא כפה עליהם את מהלך הפעולה שנקטו — מהלך בולשוויקי לא פחות ממהלכיהם של הבולשוויקים עצמם. הניאו-ליברלים אינם יכולים לחמוק מן ההיסטוריה. כאשר עמדה סין ב-1995 בפני החלטה דומה — האם לבצע ליברליזציה בחשבון ההון החיצוני בעקבות המיתון הכלכלי של 1994 — בחרה ההנהגה הסינית (במקרה, בעצת כלכלנים אמריקאים כגון רוברט אייזנר [Eisner] המנוח וכותב שורות אלו) שלא לעשות כן. ההתרחבות הכלכלית הסינית המשיכה גם אחרי המשבר האסיאתי של 1997 וההתמוטטות הרוסית של 1998, בחלקו כתוצאה מזהירות זו.

ומה באשר לעתיד? אחרי 1998 דומה שהמדיניות הכלכלית הרוסית חיסלה במידה רבה את שיטת הריפוי בהלם. המשטר החדש מנהל כלכלה לא אחידה בעליל, הצומחת לאטה בסביבה של שיווי משקל לא יציב בין אוליגרכים פרטיים, "ראיסים" אזוריים ופיקוח מרכזי, בסיוע כוחות הביטחון. ולדימיר פוטין מוצא בדמותו של ג'ורג' בוש נשיא אמריקאי שקהל הבוחרים שלו נשען על חברות נפט ועל הצבא, נשיא המוכן כמדומה, עד כמה שאפשר לומר כרגע, להזניח עניינים אחרים. להוציא את המקרים שבהם מדובר בחסרי-מזל מסוימים כגון הצ'צ'נים, ייתכן שזה בכלל לא רע כל כך. מעשי החמס של חברות הנפט מסוכנים אולי פחות, בטווח המידי, מאלה של בעלי ההון והכלכלנים.

עם זאת, דבר לא יוכל לשנות את מה שאבד או להפחית מאחריותם של כלכלנים, דיפלומטים ופוליטיקאים אמריקאים — ליברלים בעלי כוונות טובות, במקרים רבים — לתפקיד שמילאו, בתום לב או לא בתום לב, באחת הטרגדיות הכלליות הגדולות של דור שלם.

